Үгретчінің тоғызы үгренчінің пілізінде көрінче 5 стр.
Чуртағчылар төреен аалларынзар айланчалар 3 стр.

ХАБАР

Известия

Хакас Республиканың газетазы

www.khakaschiry.ru

● 17 май – сілкер, среда 2017 чыл, 54 (21169) № ●

16+

Сом Максим АХПАШЕВТИ

ГАЛУЦКИЙЛЕР сөбірезі
В.А.КРАФТНАҢ паза М.Ф.АМЗАРАКОВАНАҢ хада

СОЙАН ТАҒЛАРЫН ТОБЫРҒАН ЧОЛНЫҢ ПҮДІРІГЧІЗІ

СОВЕТ СОЮЗЫ ТУЗЫНДА «СОЦИАЛИЗМ ІСТЕНІЗІНІҢ МАТЫРЫ» ААРЛАСТЫҒ АТ ХАКАСИЯНЫҢ 80 ЧУРТАҒЧЫЗЫНА ПИРІЛГЕН. ТАНЫХТАТХАННАРНЫҢ КӨБІЗІ – 67 КІЗІ – ААЛ ХОНИИ ТОҒЫНҢЫЗЫ ПОЛҒАН, ПАСХАЗЫ ПҮДІРІГ, ҮГРЕДІГ, ИМНЕГ КИРЕЕНДЕ ТОҒЫНҒАН. АМҒЫ ТУСТА ІСТЕНІС МАТЫРЛАРЫНАҢ ПІР ЛЕ КІЗІ ХАЗЫХ ХАЛҒАН. ОЛ – ЭКСКАВАТОР МАШИНИЗІ ПОЛЫП ТОҒЫНҒАН ГЕННАДИЙ ПАВЛОВИЧ ГАЛУЦКИЙ. 8 МАЙДА АҒАА 80 ЧАС ТОЛҒАН. ПАЙРАМНЫҒ ЧАЗЫНАҢ АНЫ ХАКАСИЯ ПАЗЫНЫҢ ОРЫНҢЫЗЫНЫҢ ТОҒЫЗЫН ТОЛДЫРЧАТХАН ВЛАДИМИР КРАФТ ПАЗА «РОССИЯНЫҢ ІСТЕНІС САБЛАНЫЗЫ» ТИКСІ РОССИЯНЫҢ ХАЛЫХ ПІРІГІЗІНІҢ ХАКАСИЯҢА ПӦЛИИНІҢ КНЕЗІ МИЛЕНТИНА АМЗАРАКОВА АЛҒЫСТААННАР.

⇨ 3 стр.

Ниик паанаң пазыныс - 2017

2017 чылның II чарым чылына газетаа пазыныс парча.

Пӱӱл 11 МАЙДАҢ 21 МАЙҒА теере тиксі Россияда өнетін иртірілчеткен пазыныс күннерінде почта пастыра «Хабар» газетаа НИИК ПААНАҢ пазын саларға маңнаныңар.

6 айға – 493 сал. 86 ахча

3 айға – 246 сал. 93 ахча

1 айға – 82 сал. 31 ахча

Илбек Ада чаа ветераннарына 6 айға 411 сал. 90 ахчаа турча.

Пос көрізі 5 стр.

КӦӦЛЕНІСТІҢ УСПАС ОДЫ

«Мин сині сахтапчам» ойын чаадаң килген пічіктерче чайалтыр, аннаңар ол кізінің чӱреене матап теепче.

90 чыл… 7 стр.

ПОЛЧАҢ НИМЕ ПОЛЧАТТЫР

Сағынчам, полчаң ниме полчаттыр. Чиит туста чуртазым газетадаң хыйыс таа парыбысхан полза, соонаң тоғастыр салған.

ЧИИТ ИМҢЛЕР САНЫ ХОЗЫЛАР

Пӱӱл Хакасиязар көстегліг оңдайнаң интернатура паза ординатура тоосхан 91 чиит имҷі килер. Оларның көбізі Ағбаңда тоғынар, ідӧк читтер республика аалларында істенерлер.

Пӱӱнгі кӱнде федеральнай бюджет ахчазына көстегліг үгредігче 299 студент үгренче. Хакасияда имҷілер чидіспинчеткенінең палғалыстығ сидіксіністер ам даа пар. Оларны чарадар пӧгіннең «Хазых хайраллырына тоғынҷылар табары» республиканың программазы чуртасха кирілген. Аны хоостыра халғанҷы 4 чыл аразына регионзар 500 азыра имҷі тоғынарға килген.

Хакасияның хазых хайраллаҷаң министерствозы

ЧОЛЛАР СЫНЫХТАЛЧА

Чыл сай майда Хакасияның транспорт паза чол хонии министерствозы «Хакасавтодор» управлениезінің тоғынҷыларынаң хада часхыдағы чолларны сыныхтапча.

Пӱӱл комиссия чолларны сыныхтырын Алтай аймаанаң пастапча. Комиссияның ӧӧн пӧгіні – хысхы соондағы чолларны сыныхтыры. Іди олар ӱс неделяа Хакасиядағы прай муниципальнай пӱдістернің чолларын сыныхтабызарға киректер.

Сыныхтағ хоостыра иң чахсы чол организациязы табылар. Ирткен чылның кӱскӱдегі сыныхтаа хоостыра Таштыптағы ДРСУ чиңісчі полыбысхан.

Елена ТИМОФЕЕВА

КҮН ТАҢМАЗЫ

ХАКАСИЯДА

ҮГРЕДІГ ПРОГРАММАЗЫ РОССИЯ СИНІНДЕ ПӦЗІК ПААЛАЛДЫ

Хайди искірче Хакасияның үгредіг паза наука министерствозы, республиканың «Чайғы киноакадемиязы» үгредіг программазы Россия синінде иң артых полыбысхан.

«Чайғы киноакадемиязы» үгредіг программазы город тастындағы «Беркут» хазых пиктеҷең лагерьде чуртасха кирілген. Хайди чоохтапча программаның авторларының пірсі Нина Матросова, «Чайғы киноакадемиязы» олғаннарны чон аразында иптіг тудынарға, оларның чайаачы оңдайларын тилідерге полысча. Таныхтирға кирек, «Беркут» лагерьнің үгретчілер өмезі тиксі Россия синінде төреміл таныхтатча.

ВАЛЕРИЙ КЫЗЫНГАШЕВ – МАДЫР ААЛ ЧӦБІНІҢ ПАЗЫ

14 майда Таштып аймаандағы Мадыр аал чӧбінің пазына табығлар ирткен. Аал чӧбінің пазы үчүн күрезігде 5 кандидат араласхан.

Мадыр аал пазына табығларға пис кандидат сығарылған: Игорь Говоруха (ЛДПР-ның Хакас региональнай пӧлии сығарған), Валерий Кызынгашев (пос позын сығарған), Семён Чебодаев (пос позын сығарған), Светлана Чебодаева (пос позын сығарған), Георгий Шулбаев (пос позын сығарған).

Табығҷыларның араласханы 53,74 % полған. Чиҷістї Валерий Кызынгашев тутхан, ол 70,70 % ӱн чыып алған.

ДИЕТОЛОГНАҢ ЧӦПТЕЗЕР ОҢДАЙ ПАР

Асхыс аймааның ӧӧн имнег туразында республиканың хазых кінінің имҷілері аал чуртағҷыларынаң тоғасханнар. Оларның тоғызынаң диетолог устаан.

Имҷілер хандағы холестериннің, глюкозаның синін паза кізі иді-ханының пасха даа көзідіглерін сыныхтааннар. Істезіг салтарлары хоостыра чуртағҷыларға чӧптер пирілген.

Полған на кізінің диетологтың чӧбін истіп алар оңдай пар. Анзынаң Хакасияның имнег реабилитация кінінзер Ағбан г., Хакасскай ор., 26 а адресче айланарға кирек. Имҷізер 8(3902) 215-142 телефонҷа пазын саларға чарир.

КАДАСТР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ОФИСТЕРІ ЧАБЫЛЧА

Хакасияда паза Россияның пасха даа регионнарында Росреестрнің паза Кадастр палатазының пічіктер алҷаң паза пирҷең офистері чабылчалар. Ол тоғыс ам МФЦ-ларға пирілче.

15 майдаң республикада Кадастр палатазының пункттары Таштыпта паза Пииде тоғызын тохтадыбысхан. 1 июльдаң Кадастр палатазының Саяногорсктағы, Асхыстағы, Боградтағы, Ширадағы, Копьёвтағы пункттары чабылар.

Росреестрнің полызығларын республиканың МФЦ офистерінде алып аларға чарир. Хакасияда ам МФЦ-ның 40 офизі тоғынча, прайзы андағ полызығлар пирче. Ідӧк пічіктерні пу адресче ызарға: 655017, Хакасия, Ағбан г., Кировтың ор., 100 алай Росреестр порталының электроннай сервистерінең (rosreestr.ru) тузаланарға чарир.

ПАЛЫХТЫҒ СУҒ ААЛДА УЛУҒ ЧОБАҒ ПОЛ ПАРҒАН

Асхыс аймаандағы Палыхтыг суғ аалда республиканың ӧрттерден тоғыр службазының тоғынҷылары ікі квартиралыг турада сыххан ӧртті ӱзіргеннер. Істезіг органнарының искіриинең, анда тӧрт кізі ӱреен, оларның ікізі – олғаннар.

Ӧрт ӱзірҷеңнер килгенде, пір квартира прай көйчеткен. Ӧрт 60 кв. метрге тарап парған. Аны ӱзіріп, ӧрт ӱзірҷеңнер ӱрееннернің сӧӧктерін тапханнар.

Ӧрт ӱзірҷеңнер көйген пӱдірігларні сайааннар. Андар істезіг өмезі парған, дознавательлер ӧрт хайдисых парғанының сылтаан ілезіне сығарарлар, істезіг органнарының тоғынҷылары – кізілер хайди ӱреп парғанын.

Азынада көріснең, ачыг суғ ізіп, тамкы тартханы ӧрттің сылтаа полар.

АРАЧЫЛАҒҶЫЛАР ШАХТАДАҢ ҮГРЕНҶІНІ СЫҒАРҒАННАР

Харатаста МЧС-тың арачылағчылары тастал парған шахтаның вентиляция хутуғынзар тӱс парған ӱгренҷіні сығарып алғаннар.

Ӱс саарбах тастал парған шахта ӱстӱнде ойнапчатханда, оларның пірсі вентиляция хутуғынзар 12 метр пӧзіктең тӱс парған. Арғыстары табырах арачылағчыларға «101» телефонҷа сығдыратханнар. Андар арачылағчылар паза табырах имнег полызии бригадалары чиде тӱскеннер. Тастал парған шахтадаң ӱгренҷіні сығарып аларға оой полбаан. Арачылағчылар, шахтазар тӱзіп, ӱгренҷее пастағы полызыг пиргеннер. Паланы сығарар операцияа пір час парыбысхан.

Мындағ саайлар полбас ӱчӱн, орындағы ӱлгӱлерге пу сурығны табырах пӧк саларға кирек.

Тимнееннер Хакасияның ӱгредіг паза наука министерствозы, Хакасияның Табыг комиссиязының хабарлар пӧлии, Хакасияның экономика министерствозы, Хакасияның хазых хайраллаҷаң министерствозы, МЧС-тың Хакасияҷа ГУ-зы

РОССИЯДА

ЧУҒА ЧУРТАПЧАТХАННАРҒА – АС-ТАМАХ КАРТОЧКАЛАРЫ

МОСКВА. Чуға чуртапчатхан кізілерге ас-тамах карточкалары 2018 чылның ортызынзар сығарылып пасталар. Хабазыг программазы толдыразынаң 2019 чылдаң тоғынар. Андағ искіріг иткен Россияның промышленность паза садыг министрі Денис Мантуров, идінҷектернең паза журналисттернең тоғасханда.

Хайди ол таныхтаан, ас-тамах полызии программазын чуртасха керерінe минфиннің чарадии пирілген. Ас-тамах карталары социальнай арачылаг учреждениелері пастыра чуға чуртапчатханнарға ла пирілер. Олар «Мир» национальнай тӧлег системазының пластик карталары полар. Ай сай оларзар баллар оңдайынаң ахча салыл турар, оларны пістің хазнада сығарылған ас-тамахты, тамкы паза араға ол санға кірбинче, садызып аларына хорадарға чарир. Олох туста баллар ай тоозылғанҷа хорадылбаан ползалар, олар «көй» парарлар. Ол картадаң ахчаны суур полбассың, че андар ахча саларға чарир.

Российская газета

СИБЕР ХАЙЫҒЛЫҒ ПОЛИКЛИНИКА

НОВГОРОД ОБЛАЗЫ. Россияның хазых хайраллаҷаң министерствозы Великий Новгородтың ікі поликлиниказында «Сибер хайыглыг поликлиника» проектті чуртасха кирче. Аның пӧгіннері – регистратура тоғызының синін кӧдірері, имҷізер кірерін сахтир тусты хызырары, электроннай көрімніг пічіктернің системазын, имҷілерге істенер паза оларзар имнег полызиина айланар оңдайларны чахсыландырары.

Проекттің чуртасха кирілчеткенін өнетін тӧстелген тоғысчы өме хайыгда тутча. Улуғлар поликлиниказында профилактика пӧлиинің паза терапевтернің тоғызы алыстырылар, олған поликлиниказында – соона халғыспас имнег полызии пӧлиинің тоғызы. Мыннаң мындар проект областтың пасха хазых хайраллаҷаң учреждениелерінде чуртасха кирілер тіп көрілче.

Новгород облазы правительствозының официальнай порталы

ТОҒЫС ПОЛЗА, ЧУРТ ПОЛАРОХ

АЛТАЙ КРАЙЫ. Чоңға тоғыс тапчаң порталда ӱгредіг заведениелерін тоос салғаннарға 2158 тоғыс орны пар. Ідӧк крайда 813 азыра вакансияа чурт пирілче.

Чиит специалисттерге мындағ тоғыстар пар: имҷілер, акушерлер, агрономнар, библиотека тоғынҷылары, мал имҷілері, воспитательлер, зоотехниктер, кондитерлер, парикмахерлер, чиис пызырҷаң устар, программисттер, слесарьлар, токарьлар, тренерлер, ӱгретчілер, фельдшерлер, кип-азах тікчең устар, химиктер.

Алтай крайында тоғыс пирчеткеннер акушерлерге, агрономнарға, водительлерге, зоотехниктерге, кладовщиктерге, официанттарға, чиис пызырҷаң устарға, товароведтерге, трактористтерге, ӱгретчілерге, фельдшерлерге, тимір хабыстырҷаңнарға чурт суриинаң полыс пирерге тимделер.

Алтай крайының официальнай порталы

ОРТЫН ИМНЕГ ТОҒЫНҶЫЛАРЫНЫҢ САНЫ ӦСЧЕ

УЛЬЯНОВ ОБЛАЗЫ. Регион губернаторы Сергей Морозовтың таниинаң, хазых хайраллирына область бюджединең паза орындағы имнег страхование чыындызынаң чылда 20 миллиард азыра салковай позыдылча, ағаа хоза имнег киреен тилідеріне көп хайыг салылча.

Ульянов облазының хазна имнег учреждениелерінде ле 14 муңҷа ортын имнег ӱгредігліг специалист тоғынча. Региoнда оларны тимнепчеткен 4 ӱгредіг заведениезі тоғынча. Ідӧк, специалисттер чидіспинчеткенінең палғалыстыг сидіксіністерні пӧгер ӱчӱн, областьта ортын имнег персоналына ахчалыг хабазыг пирілче. Паза пӱӱл мында «Земская медицинская сестра» регион программазы тоғынып пастаан. Прай пу нимелер аал чуртағҷыларына пирілчеткен имнег полызииның синін кӧдірерге хабазар тіп искірчелер хазых хайраллаҷаң министерствода.

Ульянов облазының официальнай порталы

ТИЛЕКЕЙДЕ

ОРЫС ТІЛЛІГ КНИГАЛАРНЫ ПЫЛАПЧАЛАР

УКРАИНА. Орыс тілінең сыххан книгаларны издательстводаң пылап алчалар, чон аразында тарадарға чаратпинчалар. Пу киректең айғасча Украинадағы телевидение паза радиовещание хазна комитеді. Пылап алған книгалар телерадио комитедінде хайраллалчалар.

Олох арада пу чарадыг Украиназар пасха орыннардаң ағылған книгаларға теелбинче. Че ол книгалар саны оннаң артых полбасха кирек.

2015 чылдаң сыгара Украинада орыс тілліг хоос фильмнер көзіділбинчелер. Пӱӱнгі күнге андағ 191 хоос фильм саналча, хайзыларын көзітпинчелер.

Труд

ХОЛЕРА ТАРАПЧА

ЙЕМЕН. Рейтер агентство искіриинең, холеранаң ағырып, кізілер ӱреенненҷер, Сане хорғыстыг режим кирген.

Чоннар аразындағы Хызыл Кресттің комитеді пӱӱл апрельде Йеменде холеранаң 115 кізі ағырыбысханнаҷар искірген. Комитеттің кізізі Доминик Стиллхарттың искіриинең, хазнаның губернаторствозында 8,5 муң кізі холераны чухтырынып алғаны ілезіне сығысхан.

Эпидемиядаң озып алар ӱчӱн, Йеменнің хазых хайраллаҷаң министерствозы гуманитарнай организациялардаң полызыг сурған. Ағырыг тарапчатханнаҷар хазна ӱлгӱлері 2016 чылның октябрьында искіргеннер. Тилекейдегі хазых хайраллаҷаң организация искіриинең, 7,6 миллион кізі чуртапчатхан аймахтарда пу ағырығнаң ағырыбызар хорғыс пар.

Новости РИА

Саай соонда

Асхыс посёлоктағы көп палалығ сөбіре Хакасияның пазына чахсы полызығ пирген ӱчӱн алғызын читірген.

СӦБІРЕ ХАКАСИЯ ПАЗЫНА АЛҒЫЗЫН ЧИТІРГЕН

Посёлоктағы квартирада суғ ізітчең бойлер чара чачыраан соонда тыхтағ тоғыстары узарадылча.

10 май хараазын Вокзальнай орамадағы 41 № турада 9-чы квартирада чара чачырас полған. Олох кӱн иртен Хакасияның пазы Виктор Зимин, саай полған орында чыылығ иртіріп, хыйалға кірген көп палалығ сӧбірее прай саринаң полызығ пирерге специалисттерге чахығ пирген.

Иңзерілген чуртты табырах тыхтап пастааннар, амды тураның хыры тыхтал парған. Подрядчиктің чоогынаң, пу айда тыхтағ тоғызын тоос саларлар.

Көп палалығ сӧбіре республиканың правительствозына, Хакасияның пазы Виктор Зиминге сидік туста оларға полыс пирген ӱчӱн алғызын читірген.

Хыйалға кірген сӧбіре ам Майна посёлокта чуртапча. Ӱс пала Саяногорсктағы реабилитация кінінде, паба-іҷезі паза ікі кічіг палазы кризис кінінде чуртапчалар.

Чағынғы туста сӧбірее прай кирек ниме аларына ахчалығ полызығ пирілер.

Хакасия пазының администрациязы

Пайрамныг төреен кӱні

СОЙАН ТАҒЛАРЫН ТОБЫРҒАН ЧОЛНЫҢ ПҮДІРІГЧҰЗІ

1 стр. ⇨

– Хакасия пазы Виктор Зиминнің адынаң Сірерні пайрамныг төреен кӱніҷернең алғыстапчам, – теен Владимир Александрович. – Сірер амғы тӧлге кӧзідім полчазар. Пик хазыхтығ, часкалыг полыңар. Пала-пархаларың өріндір турзыннар, Сірерге паарсах ползыннар.

Ол Геннадий Павловичке Хакасия правительствозының Алғыстас пічиин паза сыйыхтарын читірген. Милентина Фёдоровна, тізең, ағаа республиканың ветераннар чӧбі, социальнай арачыланыс министерствозы тимнеен сыйыхтарны сыйлаан.

Геннадий Галуцкийге «Социализм Істенізінің матыры» ат 1966 чылда Ағбан – Тайшет тимір чолны пүдірген ӱчӱн пирілген. Ідӧк ол Ленинніҷ орденінең паза «Серп и молот» медальнаң таныхтатхан. Чиит экскаваторщик хазнабыстың пасха даа илбек пүдіріглерінде араласхан: Сойан-Сус ГЭС, БАМ пүдириинде. Ідӧк аның бригадазы Хызылчар крайындағы Краснокаменск руднигінзер чол тӧзеен, Ағбан ибіре дамбаларны кӧдірген. Прай чирде тоғысха кӱс кізі позын чахсы ла саринаң кӧзіткен.

Ағбан – Тайшет магистральның пүдірии аның чуртазында паза пір нименең танығлыг полған. Мында ол 1959 чылда бетонщица полып тоғынған чиит хыснаң танызып алған. Соонаң олар хоных хон салғаннар. Геннадий Павлович паза Алла Михайловна пүӱл сӧбірелері тӧстелгеннең 56 чыл ирт парғанын таныхтирлар. Ынағ сӧбіре ӱс пала азахха турғыс салған. Амды оларның пис парха паза ӱс көргенек өсче.

Татьяна КЫШТЫМОВА

Марыг

КСЕНИЯ КЫСТОЯКОВА – ИСТІЛДІРЕ ХЫҒЫРЧАТХАННАР МАРИИНЫҢ ЧИҢСЧІЗІ

Пу наада Хакасияда тиксі Россиядағы «17 страница» истілдіре хығырыг мариининың таллағ чардығы ирткен. Араласчыларға, тимненмин, пір минута саблыг произведениенің ӱзігін хығырыбызарға кирек полған.

Республиканың иң артых истілдіре хығырчатхан ӱгренҷілері 13 майда Ағбанда устарынаң сынасханнар. Марыг хазыр парған, 2 кізінің орына азах меетке 4 олған сыххан. Хоза задание пирген соонда Ксения Кыстоякованаң (Асхыс) Владимир Алфёров (Ағбан) халғаннар. Олар теести С.Маршактың «12 ай» нымағын хығырғаннар. Чиңісті Ксения Кыстоякова тутхан. Пазағы неделяда ол узын Иркутскта кӧзідер. Анда утып алза, Ксения Москвада Россия синінде иртер марыгда аралазар.

Майя КИЛЬЧИЧАКОВА

Кічіг аллар

ЧУРТАҒҦЫЛАР ТӦРЕЕН АЛЛАРЫНЗАР АЙЛАНЧАЛАР

Орджоникидзе аймаандағы Хоҷых аалда 2015 чылның апрель айындағы өрттер сылтаанда прай социальнай пүдіріглер кӧй парған, ол санда фельдшер-акушер пункты. Ӱлгӱлер чарадиинаң олох чыл аалда наа школа, клуб паза ФАП пүдірілген. Пу наада ФАП-тың тоғызын Хакасия пазы Виктор Зимин кӧр килген.

Фельдшер Вера Фёдорова паза санитарка Зинаида Лихачёва наа пүдірігзер 2015 чылның ноябрь айындох кіргеннер. Наа ФАП-та тӧрт пӧлік көріл парған: устағчының, олғаннарны көрҷең, процедуралар паза прививкалар пӧліктері. Полғанында ла килістіре оборудование турғызылған. Истіг паза чарых турада имнег киреендегілерге дее істенерге, аал чуртағчыларына даа полызығ аларға чахсы.

Республика пазы Виктор Зиминге ФАП-тың тоғызынаңар Орджоникидзе аймаандағы ӧӧн имчі тоғызын толдырчатхан Валентина Кулымова чоохтаан. Иң пастағызын Валентина Николаевна Хоҷыхсар аннаң көскен чон айланчатханнаңар искірген. Аалдағыларға паза ӱлгӱдегілерге ол өріністіг хабар: ӧрт соонаң аалда 108 чуртағчы халарға чаратхан, амды анда 116 кізі чуртапча. Фельдшер Вера Константиновнаның чоогынаң, чуртағчылар аалдаң көзерге чаратханнарына ачырғанчалар.

Аал көрімі, тізең, пілдіртте алыс парған. Наа школа, культура туразы, ФАП, олғаннарға ойнаҷаң орын, ағаа хоза Чиңіс күніне Илбек Ада чаа араласчыларына хумартхы тас турғызылған. Наа туралар аразынҷа асфальттығ чол тартыл парған. Тахта ідӧк наачылал парған. Ағаа ныхтағда тударға полысча Хакасияның спорт министерствозы. Андағ оңдайнаң кічіг аалда улуғ-кічіге чуртирға истіг, оларның мыннаң мындархы чуртазы – ізестіг паза тӱзімніг!

Сом Максим АХПАШЕВТИ

Наа ФАП тоғынҷыларны даа, чуртағчыларны даа өріндірче

Наталья СУБРАКОВА

Социальнай хабазыг

ЛЬГОТНИКТЕРГЕ АХЧА ПОЗЫДЫЛҒАН

Хакасияның ӱлгӱлері льготниктернің социальнай тӧлеглеріне 75 миллион артиинаң салковай ызыбысханнар. Ол ахчаның чарымы пала пособиелеріне (пастағы пала ӱчӱн – 3985 салковай, ікінҷі пала ӱчӱн – 7970 салковай) парар.

Анзынаң пасха 34 миллион салковай чуға чуртапчатханнарға чурт паза коммунальнай полызығлар ӱчӱн тӧлеглер субсидияларына, ідӧк істеніс ветераннарына, тыл істенҷілеріне чурт-коммунальнай полызығлар ӱчӱн компенсацияҷа алымнарны чардыхти чабарына позыдылған.

Хакасияның администрациязы

Сизіндіріг

ӦРТ СЫҒАРБАС ПРАВИЛОЛАРҶА ТУДЫНЫҢАР

Республиканың паза муниципалитеттернің ӱлгӱлері, оперативнай службалар Хакасияда ӧрттер сығарынаң хорғыстарны сыныхтағда тутчалар.

Ирткен неделяда республикада 14 ӧрт ӱзірілген, анда ікі кізі палығлатхан. Ағбан пилтірі аймаанда иң көп ӧрт (тӧрт) сыххан. Пӱӱл 290 ӧрт (2016 чылда – 277) ӱзірілген.

Хакасияның чир-чайаан ис-пайы паза экология министерствозының искіриинең, пӱӱл арығларда сыххан 12 ӧрт ӱзірілген, ӧртке 137,5 гектар арығ хабылған. 15 майда Таштып аймаандағы арығда ӧрт сыххан. Анда 18 гектар арығ кӧйген. Ол ӧртті ӱзірерінде 18 кізі паза 4 техника араласхан.

Хакасияда ӧрттердең тоғыр режим тоғынча, азых от тамызарға, арығларзар чӧрерге чарадылбинча, – чоохтаан Хакасияның ГО, ЧС паза ПБ управлениезінің пастығы Николай Старков.

Ӧрттер сығарбас пӧгіннең республикада рейдтер иртірілче, чоннаң чарыдығлыг тоғыс апарылча. Республиканың ӧрттердең тоғыр службазы, пӱӱл 20 муң азыра чуртча иблеп чӧріп, чуртағчыларнаң чоохтазығлар апарған, 82 муң листовка тарадылған.

Хайди специалисттер сизіндірчелер, ибде пестернең, электрооборудованиенең тузаланчатса, сизіктіг поларға кирек, электропроводканы тузында тыхтапчадарға. Дачада, ибде дее огнетушительлер, ӧрт ӱзірҷең пасха даа тиріглер пар поларға кирек.

Ӧрт сыхса, «101» номерҷе сығдырадығар, арығдағы ӧрттеңер 8-800-100-94-00 «ізіг линия» телефонынҷа искіріңер.

Хакасияның ГО, ЧС паза ПБ управлениезі

Таңда – Чоннар аразындағы музейлер күні

ІСТІНДЕГІ КИРЕКТЕР ОРГАННАРЫНЫҢ ТАРХЫНЫНАҢ ТАНЫСТЫРЧАЛАР

Хакасияға МВД-ның туразының ікінҷі хадылында полиция тоғызына чарыдылған музей орныхча. Читі залда 4,5 муң артиинаң аймах-пасха экспонат чыыл парған. Музей 1987 чылда уголовнай тілег ветераны Яков Тимофеевич Лавриненконың пастаанынаң төстелген. 2007 чылдаң сығара аннаң устапча отставкадағы подполковник Нина Климентьевна Капустина.

Виталий КЫЗЛАСОВ ўгренҷілерге экскурсия иртірче

Нина Капустинаның таниинаң, музей көп чыл пір ле комнатада орныххан. Анда ӧӧнінде Я.Т.Лавриненко чығаң пічіктер, сомнар, милиционерлер аймах туста кис чӧрген кип-азах паза аннаң даа пасха ниме-ноолар хайраллалғаннар. 2008 чылда Хакасияға МВД-ның министріне Илья Иванович Ольховскийні турғысханнар. Ол, экспонаттарны көріп, істіндегі киректер министерствозында музей комплексін тӧстирдеҷер чарадығ алған. Н.К.Капустина чоохтапча: «Пу тоғысты ӧменең иткебіс. Ветераннар хазна сыйыхтарын, сомнар ағылғаннар. Кем-де совет тузындағы фотоаппараттарны, печатнай машинкаларны, иргі компьютерлерні сыйлап пирген. Ол прай пістің тархыныбыс полча. Илья Иванович Ольховский позы көп чыл чығаң шевроннарны музейзер пирібіскен».

Амды музейнің пай чыындызы көрігҷілерні хайхатча. Аның читі залында хайдағ ла ниме чоғыл. Ӧӧн залда тоғынҷылар пістің хазнаның істіндегі киректер министрлерінің портреттерін іл салтырлар. Таныхтирға кирек, Россияда МВД 1802 чылда I Александр император чарадии хоостыра тӧстелген. 19 вектегі сомнар паза пічіктер кізілернің хайиин тартчалар. Оларны Н.К.Капустина аймах архивтерде тааптыр. Ідӧк мында Хакас уездінің милициязының пастағы устағҷызы Николай Афанасьевич Спириннің ікі сомын көрерге чарир, оларны музейге аның туғаннары сыйлааннар. Н.А. Спирин 1923 чылда пастыхха турғызылған. Сайбағчылардаң тоғыр маҷнаныстығ күрескен ӱчӱн, ол Хызыл Чылтыс орденінең паза Аарластығ пічіктернең таныхтатхан. Николай Спиринні көзідімге алып, писатель Михаил Коков «Акун» пьесаның ӧӧн матырының омазын чайаан.

Музейнің ікінҷі пӧлии Хумартхылас паза Сабланыс залы полча. Анда 37 полиция тоғынҷызының ады, тоғыстарын толдырчатхан туста чуртазын пир салған ӱчӱн, хаҷанға даа хумартхылал парған. Прай портреттерні Хакасияның саблығ хоосчызы Виталий Кызласов хоостаан. Пу зал министр И.И.Ольховскийнің пастаанынаң азылған. Илья Ивановичтің таниинаң, чииттер полиция тоғынҷыларының махачызынаҷар пілерге киректер.

Уголовнай тілегнің тархынына алынҷа зал чарыдылған. Мында ӧӧнінде иң артых тоғынҷыларның сомнарын көріп аларға, оларның чуртас чолынаң танызып аларға чарир. Ідӧк пу пӧлікте сайбағчыларның фотороботтары, 1990 чыллардағы тайма ахчалар, оғырларның ізіктер асчаң тиріглері хайраллалчалар. Көрігҷілерні ГИБДД-ның пӧлиинде көп чапсых ниме сахтапча. Залда светофорлар, жезллер, инспекторлар чыып алған машиналарның аймах номерлері пар. Пӧлікте ойнаҷаң автомат турча. Аны полиция тоғынҷылары ойнаҷаң залдаң 2005 чылда сығартырлар. Тиксі алза, Хакасияда 2462 «пір холлығ сайбағчы» чох иділген.

МВД-ның музейінде тириглер пӧлии пар. Ол 2010 чылда азылған. Улуғ нимес залда 30 артиинаң аймах-пасха көріміниг тириг хайраллалча: мылтыхтар, пычахтар, кортиктер, хылыстар, пистолеттер, миналар, пулеметтар паза аннаң даа пасхазы. Арам учурапчатхан тиріглердең орыс чааҷы пистоледін таныхтирға чарир, аннаң дворяннар дуэльлерде атысчаҷнар. 1863 паза 1865 чылларда сығарылған мылтыхтар көрігҷілерні чапсытчалар. Ідӧк мында улуғ офицерлернің парадха сыхчаҷ 1875 чылдағы хылызы пар. Пу чағында аны МВД-ның музейінде паза коллекционерлерде ле көр табарзың. Н.К.Капустинаның чоофынаң, хылыстың паазы 1 млн. салковайға чит парарға айабас.

Музейде полицияның амғы тоғызына улуғ хайығ салылча. Нина Климентьевна газеталарда паза журналларда сыххан статьяларны, очерктерні алынҷа папкаларға чыыпча. Хазна сыйиина турысхан полицейскайларның сомнары улуғ стендте ілінчелер.

Музейде аймах мероприятиелер тӧреміл иртірілчелер: мында чиит тоғынҷылар присяга алчалар, ветераннарны чеестепчелер, МВД-ның аймах службалары профессиональнай ӱлӱкӱннерін таныхтапчалар.

Амды МВД-ның музейінде ікі кізі істенче. Н.К.Капустинаның хада улуғ тоғысты отставкадағы майор Виталий Кызласов апарча. Олар наа экспонаттарны санға алчалар, экскурсияя килген чонны істіндегі киректер органнарының тархынынаң таныстырчалар.

Пӱӱл Хакасияға МВД-ның музейі 30 чылын таныхтапча. Аны пайрамнап, музей тоғынҷылары полиция тоғызының тархынына чарыдылған кинде сығарыбызарға пӧгінчелер.

Майя КИЛЬЧИЧАКОВА

Илбек Чиңіс

ХАТЫҒ ЧЫЛЛАРНЫ ТОБЫРҒАН

Мин пу чоохты пабам Кондратий Николаевич Ачитаевке чарытчам. Чаа амыр чуртасха хазыр чил чіли кіре салған. Чаа тузында ӧскен палалар улуғ кізі чолын пастааннар. Сағам ол тустағы тӧлні «чаа палалары» тіпчелер.

Ол пір частығ оолағас Кондрат паба-іҷезінің тун палазы полған. Чаа пасталыбысханда, пабазы трудармияа алдыртхан, ол кузнец полған. Андағ кізілер чаа заводында тоғынарға кирек полғаннар. Іҷезі, ікі оолғыҷаанаң хада ибде халып, колхозта ир кізілер орнына тоғынған. Колхозта тоғыс толдыра, аалдағы чон уйғу пілбеен. Иртен иртӧк ибдегі мал-хусты көрерге, анаң колхоз малын азырирға чӱгӱрерге кирек. Іҷезі ибзер орай ла килҷең. Сос пилтірі улуғ аал полған ол туста. Колхоз пай полған, саалчатхан інектер, чылғылар паза хойлар турғаннар, хыра көп салылчаң. Кондрат ибде улуғлар орнына халған. Прай ниме итчең: туҥмаларын көрчең, інек сағҷаң, чіҷең ниме тимнечең, іҷезін тоғыстаң сахтачаң.

Күскӱ читсе, палалар, школадаң сығара колхоз хыразынзар парып, халған пазахтарны чирдең чығҷаҥнар. Аны колхозсар пирчеҥнер. Хыра тузында тамах поомнарын молотилказар тартчаҥнар. Колхозта тоғысчылар кирек полған, Кондрат школаа чӧрбинібіскен, пызолар көрерге кірген, іҷезіне полысчаң, часхызын хурағанныг хойларны хадарчаң.

Ол тустағы хатыг олған тузынаҷар чоохтирға сидік. Иртен, 5-6 часта турып, тоғысха парчаҥнар. Пір кічичек кизек халас паза суғ – ана андағ чиис полған оларның. Іҷезі салғанахтаң ӱгре пызырчаң, хысхызын палалар колхоз хыразынзар тооп парған яблахты хазарға чӧрчеҥнер. Яблахты хастырығынаң хада пызырып чіҷеҥнер. Күскӱ читсе, хой хадарчатса, киндір пазын чіҷеҥнер. Іди тоозылбас-парбас чаа тузында палалар, тыып, улуғлар чолына кіргеннер. Кондрат, чуға кип-азахтығ тоғынып, сала харах чох халбаан, аны имнег туразында чадап ла ал халғаннар. Тынанарға маң чох полған. Ол туста, пір оос тамах ибзер ағылзаң, аның ӱчӱн харибге чапчаҥнар, хатыг чыллар полған, прай ниме фронтха ызылчаң. Нинче уйғу читіре узубааннар.

15 час толғанда, Кондратты чылғылар хадарарға турғыс салғаннар. Ол андағ нандырығлығ тоғыста улуғ кізі чіли тудынған. Пӱӱрлер оңныг көп полбаан, харлыг, соох хысхылар полған. Аҥнар, чиис тілеп, аалзар инҷеҥнер. Чахсы чиит ат полбаан полза, Кондрат, чылғы хадарып, пӱӱрлерге пір-ікі ле абылатырт саларчых. Нинче хати Кондратты ады ӧлімнең арачылаан.

Чаа соонда чиит оол-хыстарны колхозтаң сығара «Мадырдағы леспромхоз» хоныхсар ағас узурарға апарыбысханнар. Кондрат чииттернең хадох парған. Хысхызын ағас тоғызында істенҷеҥнер, часхызын колхозсар хыра тоғызына килҷеҥнер. Хайдағ сидік полған ағас тоғызы, хар тирең полҷаң, хазыхтары уйан кізілер сыдабаҷаҥнар, ӧлімнер полғанох. Ана іди прай чон улуғдаң кічігее читіре чаа соонда чон хониин кӧдірген.

1950 чылларда Кондрат, чылғылар хадарып, чайлаға малларын Сойан тағларынзар сӱрҷең. Абаларнаң хамахтаҥ хамахха нинче-де хати тоғасхан.

1952 чылда Кондрат чабан тоғызына кірче. Чуртас көмес чахсылан сыххан, астаҥ астирға тың киліспечең, кисчең кип-азах пар полыбысхан. Олох чыл Кондрат, ипчі алып, хоных хон салған. Наа сӧбіре тӧстелген, тоғынарға көп киліскен. Іди хатыг чыллар тобырып, чиит ирепчее пик чурттыг поларға ӱлӱс тӱскен. Кондрат, хараа-кӱнӧрте тоғынып, улуғ чидіглерге читчең, чахсы тоғызы ӱчӱн, аны улуғ чабанға турғысчалар. Нандырығлығ тоғызын сыдамахтығ толдырып, көп Аарластығ пічіктер алған. Совхозтаҥ сығара ікі хати путевка хоостыра чир көрерге чӧрген. Пастап позы чӧр килген, ікінҷізін хада хонғанынаҥ тынанарға чӧрген. Ол туста чахсы тоғынғаннарға совхоз іди путевка пирчең.

Күскӱ читсе, совхозта хой хырығып, тӱк сатчаҥнар. Хойларны салымныг ӧскірчеҥнер. Кондрат андағ тоғызы ӱчӱн «Социализм істенізінің ударнигі» значокнаҥ таныхтатхан, сыйыхтар алчаҥ. Илбек Ада чаа тузында матыр істенген ӱчӱн медаль пиргеннер. Соонаҥ 57 частығда, харағы уйан полып, тоғыстаҥ парарға киліскен. Чаа тузында кічігдең сығара тоғынған кізінің хазии пик полбаан. Андағ даа полза, Кондрат пір дее нандыра пазынмаан, тоғыстаҥ хорыхпаан, турыстығ чуртаан. Пис пала ӧскірген, чон аразына кирген. Амды аның тӧлі хомай чуртабинча.

Піске чаа тузында матыр істенген улусха поғдархирға ла халча. Андағ полбаан ползалар, піс тее хайдаҥ тӧрирчікпіс. Чаа палаларын хаҷанға даа аарлап чӧрербіс. Алғыс сірерге пістің пу амыр чуртазыбыс ӱчӱн, чаа соонда чон хониин кӧдірген ӱчӱн! Сірернің чонға тузалығ киректерің тӧлдең тӧлге ундулбас.

Антонида ЧЕБОДАЕВА
Асхыс аал

Кізі паза аның тоғызы

ЎГРЕТЧІНІҢ ТОҒЫЗЫ ЎГРЕНЧҰНІҢ ПІЛІЗІНДЕ КӦРІНЧЕ

Пасха хан тіллерін пілчеткен кізі пілізін алғытча, культуразын тилітче, пайытча. Ученайлар даа тіллерні ўгренчеткені миис тоғызына чахсы саринаң теелче тіп таныхтапчалар. Амғы туста көбізі англия тілін ўгренерге күстенче, ол чоннар аразындағы, наа технологиялар тілі полча нооза. Школаларда даа Шекспирнің, Диккенстің төреен тілі 2-чі класстаң апарылча. Асхыс аймааның Индіркі Паза аалындағы ортымах школада Елена Шуптерекова англия тілі ўгретчізі полып тоғынча.

Е.И.ШУПТЕРЕКОВА

Елена Иннокентьевна Чоғархы Пазада төреен-өскен. Пўўнгі кўнде ол сӧбірезінең мындох чуртапча. Тоғысха, тізең, кўннің сай палаларны школазар тартчатхан автобуснаң чӧрче. Ідӧк ол Паза пилтіріндегі пасталығ школада 2 – 4 класстарда англия тілі уроктарын апарча. Пу школа Индіркі Пазадағызының филиалы полча. Пеер англия тілі ўгретчізі неделяда ікі хати кил парча. Ӧӧн школада Елена Иннокентьевна 2 – 9 класстарда уроктар апарча, ідӧк 9-чы класстың устағчызы полча. Индіркі Пазадағы школа ортымах полза даа, 10-11 класстарда ўгренчілер чоғыл. Палалар 5, 9 класс соонаң Асхыссар алай Ағбанзар ўгренерге парыбысчалар. Ўгренчілер асхынах полза даа, Елена Иннокентьевна олғаннарға чахсы пілістер пирер ўчўн прай кўзін паза пілізін салча. Чыл сай ол ўгренчілерін олимпиадаларда аралазарға ал чӧрерге сіренче.

Елена Шуптерекованың таниинаң, ол тоғызына, апарчатхан предмедіне хынча. Англия тіліне хынызы школа тузындох усхунған. Пастап ол Нина Петровна Латикованың холында ўгрентір, Асхыссар парғанда – Роза Арсентьевна Чебодаеваның. Ўгретчілеріме уғаа тың хынчаңмын, аннаңар олар апарчатхан предметке кӧңнім чатхан полар тіп чоохтапча Елена Иннокентьевна. Аннаңар даа, школа тоозып, ол чуртазын пасха хан тілін ўгренерінең палғалыстырарға чаратхан, Ағбандағы ўгретчілер институдынзар кірген. Ол туста англия тілінең палғалыстығ пасха хан тілі ўгретчізі специальность ла полған, аннаңар андар кірерге чаратхан. Ўгредіг тузында, аның соонаң даа чиит хыс тілбестеглернең айғазарға хынчаң. Библиотекаларда, таныстарында англия тілінең книгалар таап, тілбестечең полтыр. 90 чылларда андағ книгалар садығда чох полчаң тіпче ол.

Тілбестегнең айғазары кӧңніне кірчеткен полза даа, Елена Иннокентьевна ўгретчі тоғызын таллап алғанына хомзынминча. Палаларнаң тоғынарға хынчам тіпче. Тоғызыңарның ӧӧні ниме полча тіп сурғанымда, ол нандырған: «Иң пурун мин палаларны кізі поларға ўгретчем. Аннаңар мин позымның алнында ўгренчілерні англия тілінең матлама чоохтазарға ўгрет саларға тіп пӧгін турғыспинчам. Че олар аны пілзелер, тузаланзалар, чахсох полар. Ідӧк уроктарда піс англия тілінең чоохтасчатхан хазналарның кибірлерінең танысчабыс, оларны хакас чонның кибірлерінең тиңнестірчебіс. Прай пу ниме паланың пілізін алғыдарға полысча.

Ўгретчі кізінің чўрее тоғызына чадарға, ол олғаннарға хынарға кирек. Андағ полбаза, тоғызы чахсы салтарлар ағылбинча. Олғаннарға айап пілерге, че олох туста прайзынаң тиң сурарға, нандырығлығ хайарға кирек. Піс, аалда чуртапчатханнар, тоғынчатханнар, удур-тӧдір чахсы таныспыс. Сӧбіредегі сидіксіністерін пілчебіс, оларны көре, килістіре тоғынарға сіренчебіс. Мин ам андағ часха читчем, хачан минзер минің ўгренчілерімнің палалары килчелер. Оларның хылиин пілчезің».

Че класс устағчызы олғаннарнаң на тоғынминча. Ағаа оларның іче-пабаларынаң ідӧк тоғазарға килісче. Улуғларнаң хада-пірге тоғыс чахсы парча тіп таныхтапча Елена Иннокентьевна. Олар школа чуртазында ӧткін араласчаттырлар. Олғаннар даа, іче-пабалары хайығ салчатханда, ўгреніске нандырығлығ хайчалар. Ідӧк опыттығ ўгретчілер чиит специалисттерні тоғынарға ўгретчелер, чӧптернең полысчалар.

Амғы туста улуғ нимес аалларлағы школаларда, хайзыларында асхынах пала ўгренче, класс-комплекттер ит салғаннар. Удаа 1 паза 3 класстарның, 2 – 4 класстарның уроктары хада иртірілчелер. Мындағ оңдайнаң тоғынарының позының сидіксіністері пар. Олаңай класста урокта ўгретчі олғаннарнаң пір темача тоғынча. Класс-комплектте, тізең, 45 минута аразына ікі алай ўс класснаң пір саңай тоғынарға кирек. Пала асхынах таа полза, полған на класстың позының темазы полча, аннаңар прай ўгренчілерге тиң хайығ пирерге сидік. Ўгредігні мындағ оңдайнаң апарғаны чахсы ба, хомай ба – ікінчілестіг сурығ. Хайдағ даа полза, ўгретчілер тоғынчалар, олғаннарға чахсы пілістер пирерге күстенчелер.

Тоғызы кӧңніне кірзе, кізі хайдағ даа сидіксіністерні тобырча, аннаң айғасханы ағаа ӧрініс ағылча. Елена Иннокентьевна позын часкалығ кізее санапча. «Мин тоғынарға хынып килчем, анаң ідӧк ӧріністең ибзер нанчам», – тіпче ол. Ибде аны хада хонғаны Сергей Шуптереков паза палалары чидікпин сахтапчалар. Елена Иннокентьевна – 6 паланың ічезі. Улии институт тоозыбысхан, ікінчізі Ағбанда колледжте ўгренче, ўзінчізі – Хакас гимназиязында 9 класста, аннаң кічіглері 6, 2 класстарда ўгренчелер, очызы пўўл школаа тимнечең классха парар. Кӧп палалығ сӧбіренің пазы Чоғархы Пазадағы школада кочегар полып істенче. Хараазын тоғынча, кўнӧрте палаларнаң одырча, ибдегі мал-хусты кӧрче.

Ізестіг нанчызы парда, Елена Иннокентьевнаа тоғызын тўзімніг толдырарға оой полар. Школада ол 17 чыл тоғын салған. Улуғ опыттығ ўгретчіні ўгренчілері улуғлапчалар, анзы оларның тудынчатханында іле көрінче. Ізенчем, мыннаң мындар аның тоғызы ідӧк маңнанығстығ пар турар.

Татьяна КЫШТЫМОВА

Пос көрізі

Пістің Чир-суубыс Чиңіс кўнін тиксі таныхтады. Илбек Ада чаа пістің чирде, ол санда Хакасияда, полған на сӧбірее теелген. Аннаңар ол ханның чаада араласхан, анда тыннарын пир салған паба-ағаларыбысты, чиңісті чағыннадар ўчўн тылда прай күстерін салып істенген іче-ууҷаларыбысты, олғаннарны амғы тӧл хаҷан даа сағыста тударға кирек. Чиңіс кўні, 9 Май, анзына киречі полча. Пістің полғанығыс ла чуртазығыс, итчеткен тоғызығыс, ӧскірчеткен тӧлібіс пастыра андағ хорғыстығ чаа паза полбас ўчўн прай күстенізібісті саларға кирек.

КӦӦЛЕНІСТІҢ УСПАС ОДЫ

А.М.Топановтың адынаң Хакас драма театры позының тоғызынаң ол кирекке алғым хозым итче. Режиссер паза Россияның саблығ артизі, Хакасияның чон артизі Светлана Чаптыкова «Мин сині сахтапчам» ойынны хакас аалында сын полған киректер хоостыра, чаадаң килген пічіктерче чайап салтыр, аннаңар даа аны көрген кізінің чўреене матап теепче полар.

Ойынның матырлары Чиңіс кўні алнында 8 майда суғ хазында тоғас парчалар. Чиңіс кўні таңдади часха алдырт салған ікі ууча, Кея (рольны Россияның паза Хакасияның саблығ артизі Анна Туртугешева толдырча) паза Майрус (Россияның паза Хакасияның саблығ артизі Мария Кыстоякова), чаағa ўдескен хыныстарын сағысха кирчелер. Пу кўн оларның хаҷаннаң істілерінде мааннап ал чӧрчеткен хыныстарын паза чўректі ӧртепчеткен палығларын, пазох усхурып, тастына сығара тастапчатхан осхас. Кея хынған оолғынаң хоных тӧстирге маңнанминдыр, чааның ачын хуюны аның хынызын, часкалығ тузын, тӧрібеен дее палаларын хаап парыбысхан. Ол ачырғазын Кея пастап Майрусха читірче, анзы чиитте хынған ірінең хада, кӧмес тее полза, чуртирға маңнанған ўчўн пыролығ полчатхан чіли. Хакас аалларында, прай сидіксіністерні, хызығыстарны тобырып, ӧкіс халған ипчілер паза олғаннар хараа-кўнӧрте істенгеннер, іди Чиңіс кўнін чағыннадарына полызығ иткеннер. Че олох туста чааға парыбысхан хынғаннарын, паба-харындастарын сахтааннар, хазых-айланарларына ізенгеннер... Фронттаң пічік килзе, улуғ ӧрініс прай аалға тылаас полҷаң. Че піреезіне «хара пічік» киліп, чобағ азахтаң тўзіре сапчаң...

Тус иртче, чуртас узарапча, наа тӧл, ӧзіп, чуртаста позының чолын таптапча. Че улуғлан парған Кея паза Майрус ууҷалар хыныстарын чўректе сибер хайраллап чӧрчелер паза сахтапчалар хынғаннарын... ам даа... Чаа алнында полған киректерні паза хынғаннарынаң хада чоохтасханнарын сағысха кирзелер, сырайларынча часкалығ күлініс ойлапча, анзы оларға чуртирға паза сахтирға кўс пирче полар. Пу ікі ууҷаның іди сағысха киргеннерін істіп, малхадыс чӧрчеткен ікі чиит Галя (Наталья Сарлина) паза Петька даа (Валентин Ульчугачев) сағысха тўсчеткен одырлар. Галя армияа хабылчатхан Петькаға сахтим тіп сӧс пирче. Я, пу ікі ууҷаның чыллар ӧтіре ураабинчатхан пик хынызы чииттерге кӧзідім полча. Хыныс пу чир ўстўнде иң аарлығ паза күстіг ниме полчатханын пу ойын чарых кӧзіт салған.

Ідӧк ойында чаа алнында Ленинградтағы театр институдының актерлар студиязынзар ўгренерге парған хакас оолхыстарның полғанының на ады адалча, хайзылары, хатығ чааның кінінде, тимір хурчағда пол парып, прайзынаң хада кўрезіг апарғаннар. Хайзылары ол чаадаң айланмаан. Іди пістің хакас театры даа ыырчыдаң тоғыр харбазыға хабылған, анзын пістің чон пілерге кирек. Амды ол хакас чиит артисттернің аттары адалчатханы театр позының тархынын улуғлапчатханын паза ундубинчатханын таныхтапча.

Мин режиссер Светлана Чаптыковаа паза пу ойында араласхан прай артисттерге мындағ айдас тоғыстары ўчўн улуғ алғызым читірчем. Мыннаң мындар пістің кӧрігчілерні уламох махалығ ойыннарнаң ӧріндір турыңар. Сірернің иткен тоғыстарың чонға кӧріндіре полчатханы кӧрігчіні ӧріндірче, сағысха тўзірче паза таңдағы кўнге ізеніс пирче. Паза хакас тілінең турғысхан ойыннарың, сірернің сценадаң чоохталған полған на пос тілінең сӧзіңер чоныбысха тілібіс тиксі тузаланылчатханын, чуртапчатханын паза тиліпчеткенін киречілепче.

Мария ЧЕРТЫКОВА,
филология наукаларының докторы

Сизіндіріг

ОЛҒАННАР ХОРҒЫС ЧОХ ТЫНАНЗЫННАР

Тўрчедең ўгренчілер каникулға сығарлар. Аны полған на пала сағыпча. Че тыныпчатхан туста олғаннарға хорғыс чох правилоларча тудынарға киректелче. Оларға андағ пілісті школада, ибде паба-ічелер, туғаннар пирчелер. Чоох ӧрт сығарбас правилоларча тудынардаңар парча.

Хомзынысха, город-аалларда ӧрттер сыхчатханы тохтабаан. Чазылар, арығлар, туралар кӧйчелер. Ӧрт – ол улуғ чобағ. Нинче ўрег иділгенін ахчанаң даа санап аларға чарир, че кізілернің, улам палаларның, чуртазын паалир оңдай чоғыл. Ӧрт сығарбас правилоларча тудынза ла, чідіріглер полбас. Палаларның чуртазына хорғыс полбазынаңар улуғларға сағыссырирға кирек. Олғаннарны орта тудынарға ўгредері – ол улуғларның (паба-ічелернің, ўгретчілернің) тоғызы.

Электросетьтең тоғынчатхан приборлар хорғыс ағылчатханына олғаннарны азынада тимнирге кирек. Оларнаң орта тузаланмаза, удаа ӧрттер сых парчатханаңар палаларға сыбыра чоохтирға кирек. Мыннаң хайди даа толдырҷаң ӧӧн правило сых килче – электроприборларнаң ойнааны кізінің чуртазына паза хазиина уғаа хорғыстығ.

Олғаннарны ідӧк ӧрт тузында орта тудынар правилоларға ўгрет саларға кирек. Андағ правилоларны пілгені посха арачыланарға паза чағыннарына полыс пирерге хабазар.

Ӧртті улуғларға ўзірерге кирек, че андағ хорғыс сых килгеннеңер полған на ўгренчі сағба пир полар. Ӧрт ўзірҷең службаның номері «101» полчатханын полған на пала пілзін. Ол номерче мобильнай телефоннаң даа сығдырадыбызарға чарир. Удаа олғаннар отнаң ойнаан сылтааңда ӧрттер сых парча. Іди олар хадарылбинчатхан пўдіріг объекттерінде, арығда, пірееде тура хыры алтында, подвалларда от тамысчатханын піс, улуғлар, кӧрчебіс, че, оларны тохтатпин, хыйа пастырчабыс.

Палаларны ӧрт сығарбас оңдайларға кӧніктірерге сидік нимес. Ол оңдайларны пілерге кирек:

– спичкаларны олғаннар ал полбас орында хайраллирға;

– одын салған песті паза чылытчаң приборларны олғаннарға кӧрерге артызарға чарадылбинча;

– олғаннарны чуртта чалғызан артызарға чарабас;

– кічіг палаа электроприборларны, газ плиталарын тоғындырарға чарадарға чарабас.

Полған на улуғ кізее отнаң ойнапчатхан олғаннарны тохтадыбысчадарға, андағ ойыннар хорғыстығ полчатханнаңар оларға чоохтирға кирек.

Пу олаңай правилоларча тудынарға палаларны ўгрет салыңар, андада оларның чуртазы паза хазии ўчўн сағыссырабассар!

Александр ЧЕРНОВ

Презентация

КІЗІ ЧУРТАЗЫ ХАЗНА ТАРХЫНЫНАҢ ПАЛҒАЛЫСТЫҒ

Пу күннерде Ағбанда Н.Г.Доможаковтың адынаң национальнай библиотекада Владислав Михайлович Торосовтың «Дела минувших лет» книгазының презентациязы ирткен.

В.М.ТОРОСОВ

Владислав Михайлович Торосов – экономика наукаларының кандидады, Россияның паза Чоннар аразындағы инженерлер академиязының академигі. Владислав Михайловичті пістің республикада прайзы даа чахсы танылпча. Ол партия, хазна паза халых тоғызында улуғ хозым итче. Ам ол хакас чонның Улуғлар чөбінің кнезі полча.

Пүүл март айда В.М.Торосов 80 чазын толдырған. Ол пайрамға сыйых оңдайынаң «Дела минувших лет» мемуарлар книгазы чарых көрген. Пістің газетада ол хабардаңар пасхан полғабыс.

Амды национальнай библиотеканың наа залында Владислав Михайловичтің хада тоғынған арғыстары, халых организацияларының кізілері паза культура тоғынҷылары чыылысханнар. Чыылығны апарған Н.Г.Доможаковтың адынаң национальнай библиотеканың чир-суғ үгренҷең паза национальнай литература пөлиинің устағчызы Марина Александровна Аева.

Иң пастап чыылысхан чонның алнынзар сыххан Хакас Республика пазының пастағы орынҷызының тоғызын толдырчатхан Олег Валерьевич Нам. Ол республика пазы Виктор Михайлович Зиминнің алғыстазын В.М.Торосовха читірген паза аның пу книгазы амғы чонға ла нимес, че ідөк соондағы төллерге пістің Россияның паза Хакасияның тархынын пілерге тузалығ полар тіп таныхтаан.

Анаң пу книгадаңар сағыстарынаң үлескен тархын наукаларының докторы Валентина Николаевна Тугужекова.

Владислав Михайловичтің пу книгазы нименең тузалығ? Мында пістің хазнабыстың паза чоныбыстың 1937 чылдаң сығара амғы тусха теере тархыны пірілче. Ол чылларны позы тобырған кізі прай андадағы киректерні, сағысха киріп, пу книгада пасча. Владислав Михайлович – пістің хазнабыстың улуғ пүдіріглерінде паза алызығларында өткін араласхан кізі. Ол партия паза үлгү органнарында нандырығлығ орыннарда тоғынған.

Аның пу книгазы олған тузынаң пасталча. Пабазы Михаил Григорьевич Торосов Хакас облисполкомының кнезі полған. 1938 чылда Сталиннің үлгүзі тузында, тиктең хыйыхтаттырып, атырт салған. Улуғ сөбірезі, өкіс халып, чаа чылларында матап өзөккен паза ирееленген. Прай ол тустаңар хығырза, харах чазы сыхча.

Пу книгада Владислав Михайлович ідөк паба-іҷезінің род-сөөгінеңер чоохтапча. Іди ўр ниместе Чудогашевтер сөөгінеңер (аның іҷезі Чудогашевтер хызы полған) улуғ книга сыххан. Пабазының род-сөөгінеңер ам сыххан книгада пазылча. Владислав Михайловичтің пабазы пістің чонның пастағы паза ікінҷі съездін иртірерінде араласхан, хайда пістің чонны «хакастар» тіп адирға чөп сығарылған. Ол съездтер ирткеннең пеер 100 чыл толчатханы республикада пүүл таныхталар.

Владислав Михайлович Харатастағы техникумда үгренгенінеңер, позының пастағы істеніс чолынаңар прай изерістіре пасча. Таңнастығ, хайди ол тустағы хада үгренген паза тоғынған кізілернің ады-солаларын ундутпаан.

Кізі хайиин тартча пістің хазнада 1980 паза 1990 чыллардағы алызығлар. Автор ол тустарны позының көрізінең паалапча. Хакас автоном облазы республика пол парғанда, Владислав Михайлович пастағы устағчыларның пірсі полча. Пу книгада амғы тустағы киректерденеҷер аннаң андар пазарға чарир. Хайди пістің чон амды республикада чуртап парча. Анзы даа хығырығчыларға туза полар, неке...

Ідөк постарының сағыстарынаң үлескеннер Ағбан городтағы ветераннар чөбінің нандырығлығ хачызы Анна Арсентьевна Коробейникова, пістің республиканың министрлер чөбінің пастағы кнезі полған Евгений Александрович Смирнов, писательлер Валентина Гавриловна Шулбаева паза Альбина Васильевна Курбижекова, Хакасияның культура министрінің орынҷызының тоғызын толдырчатхан Наталья Семёновна Григорьева. Олар прайзы, Владислав Михайлович Торосовты алғыстап, пу тоғысты аннаң андар узарадарға алғааннар.

В.М.Торосов ідөк Хакасия гимнінің сөстерінің авторы полча. Гимннің көөн пасхан композитор паза Хакасияның чон артизі Герман Гаврилович Танбаев. Композитор пу чыылығда, чон алнынзар сығып, гимнні толдырған. Пасхазы, азах узына турып, хада сарнаан.

Илья ПИГЕНОВ

Пайрамныг төреен күні

Сом Максим АХПАШЕВТИ
Г.М.ШАПОШНИКОВ

ААЛ ХОНИИ ЭКОНОМИКАЗЫН ІСТЕСЧЕТКЕН УЧЕНАЙ

Георгий Михайлович Шапошниковха – 70 час. Че ол ам даа күс тузындағы ирен, ХакНИИЯЛИ-да науканың улуғ тоғынҷызы полып істенче. Ол экономика наукаларының кандидады.

Георгий Михайловичті пайрамныг төреен күнінең алғыстап, ХакНИИЯЛИ тоғынҷылары пу күннерде өнетін чыылығ иртіргеннер. Чыылығны асхан ХакНИИЯЛИ-ның директоры, тархын наукаларының докторы Валентина Николаевна Тугужекова. Ол Г.М.Шапошниковтың істеніс паза наука чолынаңар хысхаҷахти искір пирген.

Георгий Михайлович Шапошников 1947 чылда 6 майда Ағбан пилтірі аймаандағы Томыҷах аалда төреен. Пастағы класстарда олох аалдағы школада үгренген. Анаң 1958 чылдаң Ағбанда хакас национальнай школада үгренген. Школа соонда пір чылча Ағбан пилтірі аймаандағы «Октябрьға 40 чыл» колхозта тоғынған. Анаң ол Омск городтағы аал хонии институдынзар үгренерге кірген. Че анда Георгий үгренчеткен пөлікті чабысханнар, аннаңар ағаа арғыстарынаң хада Улан-Удэ городтағы технология институдында үгренерге килискен. Ол анда ас-тамах промышленнозының экономизіне үгренген.

1970 чылда ол, институтты тоозып, Ағбандағы ит комбинадынзар экономист тоғызына кірібісче. Анда пір чылча тоғынған. Пілістіг паза өткін хылыхтығ оолны комсомол тоғызына хығырчалар. Пастап ол ВЛКСМ-ның Хакас обкомының инструкторы полча, анаң ВЛКСМ-ның Таштыптағы аймах комитедінің, соонаң пазох Хакас обкомының хачызы полып тоғынча.

Комсомол тоғызында істенген кізіні совет үлгүзі тузында коммунисттер партиязының тоғызына алҷаңнар. Іди Георгий Шапошников КПСС-тың Алтай аймаандағы комитеттің инструкторы, анаң пөлік устағчызы полыбысча. Анаң аны Новосибирсктегі пөзік партийнай школазар үгренерге ысчалар. Анда ікі чыл үгренген соонда, 1984 чылда Алтай аймааның чон депутаттары чөбінің кнес орынҷызына турғысчалар.

1987 чылда Г.М.Шапошников ХакНИИЯЛИ-зар наука тоғызынаң айғазарға кірібіскен. Ол пастап экономика пөлиинің науканың улуғ тоғынҷызы полған, анаң пөлікнең устап сыххан. Олох туста Новосибирскте Сибирьдегі наука-істезігліг институтта аспирантурада заочно үгренче. 1991 чылда «Организация производственных связей сельского хозяйства с мясной промышленностью (на примере Республики Хакасия)» темаҷа кандидат диссертациязын маңнаныстығ арачылабысхан.

1992 – 2003 чылларда Георгий Михайлович Алтай аймааның устағ-пастаанда, анаң «Хубачар» садығ киреенҷе пірігісте тоғынча. Че наука аны позытпинча. 2003 чылда ол пазох ХакНИИЯЛИ-зар килген. Анда амға теере істенче.

Георгий Михайлович өөнінде пістің республиканың аал хонии экономиказын наука саринаң істесче. Аның хайиин алғым сурылар тартча: агропромышленнай комплекс, ветеринария тархыны, аал хониндағы амғы рынок оңдайлары паза пасхазы даа.

Ол, науканаң айғазып, 5 монография паза 100 азыра наука статьяларын пас салған. Ідөк ХакНИИЯЛИ сығарчатхан наука тоғыстарында араласча. Ол тоғыстарның салтарлары хоостыра Асхыс, Шира, Таштып, Боград аймахтарының тархын книгалары сыхханнар. Сағам Орджоникидзе аймаанаңар книга тимнелче.

Георгий Михайлович, наа сағыстарнаң, наа киректернең пастағлар идіп, пасхазына сым одырарға пирбинче. Аның іди күстенгені хоостыра Ағбандағы ит комбинадына, Томыҷах аалның 180 чылына, Покояковскай (сағам Аршаннар) аал чөбінің 95 чылына чарыдылған наука конференциялары ирткеннер.

Г.М.Шапошников іди Н.Ф.Катановтың адынаң Хакас хазна университедінің студенттеріне экономика сурығларынҷа лекциялар хығырған. Республикадағы телевидениеҷе паза радиоҷа чоох тутча, ідөк пістің «Хабар» газетада удаа статьялар сығарча.

Пайрамныг чыылығда Георгий Михайловичті алғыстирға килгеннер Хакас Республиканың Өөркі Чөбіндегі аграрнай комитеттің кнезі Пётр Иванович Воронин паза Хакасияның аал хонии министрінің тоғызын толдырчатхан Игорь Владимирович Гердт. Олар, Георгий Михайловичті алғыстап, Аарластығ пічіктер читіргеннер. Ідөк алғыстас сөзінең чон алнынзар сыхханнар хада тоғынчатхан арғыстары.

Тоғазығның халғанҷызынзар Хакас филармониязының саблығ ырҷылары Нина Идимешеванаң Евгений Улугбашев, көгліг сарыннар паза тахпахтар ырлап, Георгий Михайловичті төреен күнінең алғыстааннар.

Прайзы Георгий Михайлович Шапошниковха хаҷан даа пик хазыхтығ поларға паза наука тоғызын аннаң андар түзімніг апарарға алғаан.

Илья ТОПОЕВ

Культура

ТЕЕЛБЕК ТІЛІНЕҢ ВАСИЛИЙ ШУКШИННІҢ ЧООХТАРЫН «ХЫҒЫРАРҒА»

8 стр. ⇨

Спектакль тузында Владимир Викторович авторның рольын толдырған тиирге чарир. Полған на ойынның алнында ол чоохтың үзігін хығырған, улуғ экранда, тізең, аның хоостары сығарылған. Олар көзіділчеткен үзіктің өөн сағызын чарыдарға полысханнар.

Пістің көрігчілер Алтай крайының артисттерін чылыг удурлааннар. Оларның устарына морсынып, кізілер турып айа сапханнар. Амды Владимир Васильев писатель Лев Толстойның чайаачы тоғыстарын «хығырыбызарға» пөгінче. Ізенчебіс, саблығ теелбекчі, наа ойынны Хакасиязар ағылып, хатап өрініс сыйлир.

Майя КИЛЬЧИЧАКОВА

СӨС СОО: Владимир Васильев уғаа чахсы проект чуртасха кирче. Санапчам, пістің дее устарыбыстың хакас писательлерінің произведениелерін «хығырыбызарға» күзі чидерҷік. Хакасияда көп хореограф, теелбекчі паза ырҷы пар. Владимир Викторович осхас кізі табылған полза, піс Алтайдағы читтернің теелбектер паза сарыннар ансамблыынаң пір дее халбасчыхпыс.

Газетабысха – 90 чыл

ІЗІКТЕР КЕМГЕ ДЕЕ АЗЫХ ПОЛҒАН

Журналистика хаҷаннаҥ иреннер тоғызына саналҷаҥ. Пістің дее «Хызыл аал», соонаҥ «Ленин чолы» газетада көп ирен істенген. Мин килгенде, редакцияда саҥай ла иреннер, Елена Антоновна Абдина чалғыс ла ипчі полған. Мин сағызымда халған улуғлардаҥар көп нимес пас пирерге сағынчам.

А.А.ТОПОЕВ

И.Н.БУРНАКОВ

Читон чылларда Илбек Ада чаа ветераннары Илья Николаевич Бурнаков, Иван Васильевич Капчигашев, Архип Гаврилович Шурышев, сомҷыретушер Гаврил Павлович Чеменев, соонаҥ килген хоосчы Андрей Алексеевич Топоев тоғынғаннар.

Илья Николаевич, минің кабинедімзер кірзе, чоох аразында удаа чоохтан салҷаҥ: «Син, Галя, чаада миннеҥ хада чааласхан связист полған казах хызына уғаа төөйзіҥ...»

Чаа соонда И.Н.Бурнаков Алма-Атадағы хазна университедінің журналистика факультедін тоостыр. Сағын салҷаҥмын, ол казах хыс чиит чааҷының пастағы көөленізі полған полар. Ол хыс Чиңіс күніне чит полбиндыр, хатығ чаалазығда чат халтыр.

Гаврил Павлович Чеменев иртен сай изеннесчетсе, аның улуғ, нымзах паза чылығ айазында минің холыма истіг полҷаҥ. Пірсінде, хабар пазып, секретариатсар кір килгем, чоох чаадаҥар парчатхан. Гаврил Павлович холымны алып, пазынзар салған. Мин чочып таа парғам. Тигейінде сөөк чох полған, түп-түс паза нымзах. Айам алтында теерізі чүрек ле чіли сабылчатхан. Госпитальда хирург, пазының үстүндегі сөөгін ал салып, теерізін тағырап пиртір. Чаа араласчызының аппағас пол парған састары хойығ полған. Піди көрзе, пілдірбеҷең. Итсе, ол көмес саар азаан сөөртеҷең, аннаҥар тайахтығ чөрҷең. Ахчадаҥ хызыл парза, андар айланза, ёдіске хаҷан даа пирҷең. «Минің хаҷан даа ахча поладыр, Галя, кирек полза, айлан тур», – тіҷең. Анаҥ чаачы биледінің аразынаҥ 10 салковайның хызыл чачының сығар пирҷең.

Иван Васильевич Капчигашев уғаа күстіг тілбесчі полған. Москвадаҥ телетайптаҥ ТАСС хабарлары килҷеҥнер. Иван Васильевич оларны хакас тіліне тілбестеҷең, пічікке паспаҷаҥ, пазында тутчаҥ. Олох чаҷыннарны холында тудып, хакас тілінеҥ не пазылған чіли, машинисткаа хығырып одырҷаҥ. Анзына чапсыҷаҥмын паза морсынҷаҥмын.

Архип Гаврилович Шурышев пічіктер пөлиинің устағчызы полған. Пеер уғаа көп пічіктер кірҷең: сурыныстар, хоптар, полыс пириҥер, чарыт пириҥер тіп пасчаҥнар. Полғанына ла нандырығ пирерге керек. Архип Гаврилович аал чөбі кнестерине, совхоз устағчыларына, партияның аймахтардағы комитеттер хачыларына пічіктер ысчаҥ. Хайдағ сурыныстар полар, нинче күнге пөгіл парар тіп нандырығ сурҷаҥ. Прайзы газетаа нандырығ пирҷең. Редакциязар кірген пічіктер хоостыра хабарҷылар чорыхха сыхчаҥнар, ол-пу пөгілбеен сурығларны орында пөкчеҥнер. Планёркада А.Г.Шурышев тіҷең: «Піс хабарҷылырбыс, олох туста істезігчілер осхас поларға керекпіс. Газетада ол-пу істезігнің сын-таймазын чарыхха сығарарға керекпіс...»

Андрей Алексеевич Топоев хоосчы-ретушер полған. Уғаа амыр хылыхтығ, артых-пузух чоохтанмас кізі. С.К.Добров, М.Е.Кильчичаков, Я.И.Сунчугашев паза даа пасха интеллигенция аны улуғ хоосчаа санаҷаҥнар. Хоостары көзідіглерге сығарылҷаҥ. Аршаннар аалындағы істенчілернең тоғазыға редакцияның тоғынчылары парарға молҷап салғаннар. Андрей Алексеевич, пір неделя азынада андар парып, Аарлас чардызында хызыл парған чахсы тоғынчатханнарның, тоғысха сыхпааннарның паза араға ісчеткеннерінің (ол туста тунеядецтер тіҷеҥнер) омаларын хоостаптыр. Оларны фойеде ілглеп салтырлар. Омаларын хоосчы уғаа килістіре хоостағлап салтыр. Тоғазыға килген чон, көріп, ээреп турған.

Мин оларны тың аарлап турғам. Редакцияда прай кабинеттернің ізіктері хазыра азых полҷаҥнар. Кем-де маҥзыттығ хабар пас парча, кемде газета хығырча, піреезінде аалдаҥ килген кізі одырча. Обед тузы чағдабысса, шахмат ойнирға одырыбысчаҥнар. Мында чоох ээн-көён парҷаҥ, хатхы-күлкі прай редакцияа чайылҷаҥ.

Галина ЧАПТЫКОВА

2017 чыл – Экология чылы

ХАКАСИЯ ЧУРТАҒҶЫЛАРЫ ӨТКІН АРАЛАСЧАЛАР

Пүүл часхызын тиксі хазна синінде иртірілчеткен «Зеленая Россия» чөрімде пістің республиканың чуртағчылары өткін араласчалар. Хакасияның прай муниципальнай пүдістерінде ибіркіні сөп-саптаҥ арығлир тоғыстар, субботниктер иртірілгеннер.

Прай пу чөрімнің пастағчызы полча Хакасияның чир-чайаан ис-пайы паза экология министерствозы. Ағаа маҥат полысча чииттернің «Юнармия» халыхтар пірігізі. Анзы тиктеҥ нимес. Пүүл тиксі Россияда Экология чылы чарлалған. Пістің Хакасияда ағаа хоза Чииттер чылы чарлалған.

Ағбанда ла сөп-сапты арығлап, 300 автиинаҥ хап чыып салғаннар. Мында пластик ідістері алынча чыылған, оларны хати тоғынар предприятиелерзер ызарлар.

Ідөк «Чиңіс ағастары» чөрімде көп кізі араласханы таныхталча. Улуғларнаҥ хада үгренҷілер, чииттер тоғынчатханын махтааннар үлгүдегілер. Хакасияның пазы Виктор Зимин пу тоғыстарда сыбыра араласча, пасхазына көзідім полча.

Хакасияның чир-чайаан ис-пайы паза экология министерствозы

«Газета – минің чуртазымда» марыға

ПОЛҶАҤ НИМЕ ПОЛЧАТТЫР

Чуртазым таҥ позымның сылтаанда іди салып парған ма, таҥ Ööркі чайааннар кізі төрізөк үлүзін пир салчалар ба? Кем пілер? Итсе, мин сағынадырбын: полар ниме полчаттыр, хыйыс полбассың. Минің дее чуртазымны көрзе чи.

Индіркі Төөде үгренчеткенімде, пістің школазар наа үгретчілер Валерий Андреевич Адыгаев паза Надежда Алексеевна Киргинекова килгеннер. Олар ирепчізінеҥ уғаа таланттығ үгретчілер полғаннар. Надежда Алексеевна пісті хакас тіліне үгретчеҥ. Амды сағынадырбын: ол мині үгретпеен полза, арса, чуртазымда пір дее ниме паспаспыхпын. Классар кірзөк, үгретчібіс, позының столынзар чапчаҥ парчадып, табырах үннеҥ піске урокта ниме идердеҥер чоохтабысчаҥ. Урокта пірдеезін сым одыртпаҷаҥ, тоғысты азынада тоос салчатханнарға сах андох пасха чөптер пірібісчеҥ: улуғ нимес чоогастар алай кибелізектер сағын таап аларға. Ибзер чайаачы тоғыстар пірібісчеҥ. Мағаа «Ленин чолында» сыхчатхан «Тас Оолахсар» пас көрерге чөп пирген. Іди пасталған минің газетанаҥ палғалызым.

Мына алнымда чатхлапчалар пастағы пічіктерім. Хығырчам: «Пазарға чарадыҥар. Изен, Тас Оолах. Пасча сірерге Индіркі Төөдегі 8 чыллығ школаның үгренҷізі Галя Токоякова. Мин 7 класста үгренчем. Аарлығ нанчы, мин пастағызын на кибелістер ыс пирерге чараттым. Чаратсаҥар, мыннаҥ мындар даа хысхаҷах чоохтар, кибелістер пас турарбын». Ікі кибеліс ыстырбын: «Илбек чирім» паза «Пастағы хар».

Пастағы хар чаапча,
Өтіг үннер анда-мында.
Хусхаҷахтар сарнасча,
Өрініс ағылып піске.
Ах харыҷах тоолапча,
Күмүс чіли чалтырап.
Аал істін хазартча,
Кізі хараан ойнаттырып.
Туралар ағардылар,
Наа кипте – ағастар.
Пастағы хар чаапча,
Хыныҥ тузыбыс пасталча.

Тирең дее сағыстар чоғыл чи, килістіре сөстер таап, рифма ползын тіп чізе, ямб-хорейлерні дее чахсы пілбин – пілчезер я, кічіг тустағы сағыстарны, өріністерні. Өрінгеніме, Тас Оолах газетада нандырығ пирген: «Пічиҥерні алдым, Галя, көҥніме кірділер, пүүн аны газетада сығарчабыс. Мыннаҥар даа піссер пазарын тохтатпа». Хайдаҥ тохтатчаҥ! Мин поэтпін нооза! Ағаа хоза гонорар ыс пиргеннер! Пір-ікі салковай даа полза, позым тоғынып алғам! Орғанда төртче подушка салып алып, кибелістер пазарға одыр тастабысчам.

Нимедеҥер пасча 13 частығ хызычах!? Хакасиядаҥар, Индіркі Төөдеҥер, часхыдаҥар, ӱлүкүннердеҥер, пионерлердеҥер... Соонаҥ көрчем Тас Оолахты, өс парыбыстырбын. Пасхан нимелерім сала тирең сағыстығ полыбыстырлар. Хайдағ хыныснаҥ пастырбын төреен аалымнаҥар: «Мына Төө чирінің сілии – Көк хайа аалның алтынзархы саринда, тастығ көксін пөзік тудып, аалзар улуғзырхос көріп турча. Аның пір хыринзар, туҥмалары ла чіли, андағох көрімніг, че кічіг арах, иптігес тағлар индіре ырах тартыл чөрібіскеннер. Ынағ сөбіредегі харындастар чіли, олар пірсі пірсінің соонаҥ турғлапчалар. Оларның көксілерінде улуғ нимес хайаҷахтар, тастар, чайғызын күнге ізіп, хысхызын хазыр чилге саптырып, хоости чатхлапчалар... Хайди час пала, холыҷахтарын суна, чиит іҷезінзер пазарға күстенче, ідөк тартылчазың төреен чіриңзер». Хайдар парған ол хынызым? Алай паба-іҷем, кічіг туҥмаларым сыыратсар парғлабысхан соонда чүреемде сорыптар ла халды ба?

Ис пилтірінде үгренчеткенде, өрінізімнеҥ ӱлестірбін: төреен аалымда наа школа хыринда олғаннар ағастар одыртырлар. 2-чі класста үгренчеткен очы туҥмам мағаа махтантыр: «Мин дее ағас одыртхам. Позым». Аннаҥ андар пасчам: «Мин, тізеҥ, аның көҥнін уламох көдірерге харасчам. Чүреемде истіг дее пілдір парған, хайди ол туза иткеніне өрінче». Хайран туҥмаҷаам сыыраттаох чатча.

Піди хығырғанда, өсчеткенім іле пілдірче, чуртас сурығларын көдіріп пастаптырбын: ноға аалдағылар ағастар одыртпинчалар, ноға клуб тоғынчызы Наа чылға тимненмин салған... 9 класста үгренчеткенімде, «Ленин чолы», чиит хабарчыларға үгредігліг семинар иртіріп, мині хығыртхан. Ол семинардаҥ сом халған. Көп таныс кізілерні көрчем, ол санда ӱр ниместе сын чирзер парыбысхан Анатолий Серафимович Угдыжековты. Андағ кізілер пісті пазарға ӱгреткеннер.

Школа тоосханда, «Ленин чолының» редакциязы МГУның журналистика факультедінзер бронь хоостыра кірерге ысхан. Документтерімні обком Москвазар ызыбысхан, мин зе сыныхтағларға тимнен сыххам. Че, сыныхтағлар азынада ирт парған сылтаанда, орайлат салғам. Амды сағынчам, орайлатпаан ползам чи, чуртазым хайдағ ла поларҷых ни. Чох, мин чуртазыма хомзынминчам. Ӱгретчілер институдын тоозып, илееде чыл орыс тілі ӱгретчізі полчам. Тоғызым көҥніме кірче. Олғаннарнаҥ айғазарға хыныҥ, олар постарының сағыстарын чайаачы оҥдайнаҥ пазып пілчеткеннеріне морсынчам.

2003 чылда телефоным сығдыри түскен. «Хакасский труженикті» өөн редакторы Г.А.Казанцева газетада тоғынарға хығырған. Журналисттер чидіспинчеткенде, ӱгретчілерзер айланған. Іди мин, өөн тоғызымны тастабин, газетада істен сыххам. Кічігде паза чиит тузымда «Ленин чолынаҥ» палғалыс тутханым туза полған. Орыс тілінеҥ пазарға ӱгренерге киліскен. Хай піреезі тіпче: «Полған на орыс алай хакас тілінің ӱгретчізі газетада тоғын полар. Олар олғаннарны пазарға ӱгретчелер нооза». Сағынчам, пу сағыс тың на орта нимес. Хабарҷы чайаачы оҥдайлығ төрирге кирек.

Ікі тілні пілчеткені уғаа тузалығ. Пістің газетада «Асхыс чайааны» хоза сығарыс сыхча. Ол пірде хакас тілінеҥ, пірде орыстинаҥ сыхча. Анда Хакас чірінеҥер, пістің кибірлердеҥер, аарластығ кізілердеҥер орыс чонға чоохтирға уғаа килістіре. Газетада тоғынып, нинче чахсы кізінеҥ танызып алғам! Хабарҷы тоғызы ідөк көҥніме кірче.

Сағынчам, полҷаҥ ниме полчаттыр. Чиит туста чуртазым газетадаҥ хыйыс таа парыбысхан полза, соонаҥ олох таа тоғастыр салған. Алғызым читірчем Н.А.Киргинековаа, Тас Оолахха паза Г.А.Казанцеваа. Оларның сылтаанда чуртазым толдыразынаҥ парча. «Хабар» газетаны хаҷаннаҥ почтаҷа алчам, хығырыбысхан соонда чапсых нимелерні хыплап алчам, соонаҥ кирек пол парчалар.

Галина БОРГОЯКОВА
Асхыс аал

Культура

ТЕЕЛБЕК ТІЛІНЕҢ ВАСИЛИЙ ШУКШИННІҢ ЧООХТАРЫН «ХЫҒЫРАРҒА»

«Чуртаан кізі» спектакльның ӱзігі – «Аалда чуртирға сағынчам» ойын

Иртken неделяда драма театрында «Чуртаан кізі» спектакль-балет полған. Ойынны Ағбанзар СССР-ның чон артизі, саблығ балет теелбекчізі Владимир Васильев ағылған.

Чоохтирға кирек, Владимир Викторович Хакасиязар ікінчі хати килді. Пастағызын пістің республикада сцена узы 2009 чылда полған. Сойан-Сус ГЭС-та хорғыстығ саай пол парғанда, ол, пеер Большой театрның чиит артисттерін ағылып, концерт паза чайаачы тоғазығ иртірген. Улуғ чобаға урунған кізілернең хомзынызынаң ӱлескен. Амды чайаачы ус Хакасияның чуртағчыларын наа ойыннаң таныстырды.

«Чуртаан кізі» спектакль Владимир Васильевтің чайаачы проектінзер кірче. Аның ӧӧн пӧгіні – орыс литература произведениелерін теелбек тілінең «хығырарға». Саблығ теелбекчінің устаанынаң чиит хореографтар орыс писательлер Андрей Платоновтың, Виктор Астафьевтің, Николай Гогольның чайаачы тоғыстары хоостыра сценада ойыннар турғысханнар, амды теес Василий Шукшиннің чоохтарына читті. Пу проектте ӧӧнінде Россияның аймах регионнарының ансамбльлары паза хореографтары араласчалар. Андағ оңдайнаң Владимир Васильев оларға устарын тилідерге полысча, улуғ сценазар чол асча.

«Чуртаан кізі» – пис ӱзіктең пӱткен спектакль. Аны Дмитрий Антипов (Хызылчар), Юлия Бачева (Санкт-Петербург), Дмитрий Залесский (Минск), Елена Березикова (Барнаул) паза Константин Кейхель (Санкт-Петербург) турғысханнар. Теелбектерні Алтайдағы чиитгернің сарыннар паза теелбектер ансамбльы толдырған. Концерт тузында кізілер «Хызыл саңас» повестьтің, «Чудик», «Чуртирым килче», «Олған тустың пайрамнары», «Аалда чуртирға сағынчам» чоохтарының ӱзіктерін көріп алғаннар.

Сизінгенде, теелбектер полызиинаң Шукшиннің чоохтарын «хығырарға» андағ ла ниик полбиндыр. Көзідімге, Дмитрий Антипов «Хызыл саңас» повестьті турғысхан. Минің көрізімнең, чайаачы ус ӧӧн матырны иртіре махачы кізі полчатханын көзіт пирген. Хоос фильмні көрген алай повестьті хығырған кізілер пілчелер: сынында Егор Прокудин – оғыр, көп хати харибде одырған кізі. Итсе, хореограф Егорның іңезінің омазына улуғ хайығ салтыр. Аның чобаан толдыразынаң чарыдып, Дмитрий Антипов ойынзар «На горе, на горушке» сарынны кирген. В.М.Шукшин пу сарынға тың хынҷаң полтыр. Ансамбльның ырҷылары аны чӱрекке тееpте толдырғаннар.

«Аалда чуртирға сағынчам» ойынны көрерге хыныг полған. Аны Дмитрий Залесский чайаан. Кізілер аалда ынағ чуртапчалар, суббота сай мылчазар чуунарға чӧрчелер. Че ӧӧн матыр, ахча сӱрізіп, кӧӧленіс-четкен хызын тастабысча, төреен аалдаң городсар парыбысча. Улуғ городтағы маңзыраах чуртас мында чахсы көзіділік. Пу сценаны көріп, көрігчілернің піреезі позын даа танып салған полар. Сынап таа, кӱннің сай маң чохха тӱзіп, чуртазыбыс иртчеткенін сизінминчебіс.

Минің көрізімнең, Шукшиннің чоохтарының ӧӧн сағызын Елена Березикова прайзынаң чахсы чарыт пирген. Талантгың ипчі Алтайдағы чиитгернің сарыннар паза теелбектер ансамбльының ӧӧн балетмейстері полча. «Олған тустың пайрамнары» ӱзікті турғызып, ол писательнің төреен чиріне хынызын чахсы көзіт пирген. Елена Березикова пу ойынзар орыс чонның теелбектерін, сарыннарын кирген.

Пасха хореографтар ӧӧнінде теелбекчілернең тоғынған ползалар, ол ансамбльның ырҷыларына чайаачы көңнін көзіт пирерге оңдай пирген. Олар, ӧтіг ӱннерінең ырлап паза чечӧтка саап, залдағы чонны аптааннар. Пу ӱзікті артисттер иң халғанҷызын ойнааннар. Артисттернің теелбектенчеткеннерін көріп, Владимир Васильев, сыдаспин, позы плесет сал сыххан.

⇦ 6 стр.

ХАЙДАҒ КҮН ПОЛАР

Сом Максим АХПАШЕВТИ

Погода в Хакасии – гр5.ru

АҒБАН

Среда – 17 май	Четверг – 18 май	Пятница – 19 май	Суббота – 20 май
ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ
+8⁰...+8⁰ +11⁰...+7⁰	0... -1⁰ +7⁰...+8⁰	0... 0 +10⁰...+12⁰	+3⁰...+4⁰ +16⁰...+15⁰
Пулуттығ, улуғ нимес наңмыр, чил	*Пулуттығ, чил*	*Айас*	*Пулуттығ, иртен айас, чил*

АСХЫС

Среда – 17 май	Четверг – 18 май	Пятница – 19 май	Суббота – 20 май
ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ
+11⁰...+12⁰ +9⁰...+6⁰	+2⁰...+3⁰ +8⁰...+8⁰	+2⁰...+3⁰ +10⁰...+12⁰	+4⁰...+7⁰ +17⁰...+15⁰
Пулуттығ, улуғ нимес наңмыр, чил	*Арали пулуттығ, чил*	*Айас*	*Арали пулуттығ, иртен айас, чил*

ТАШТЫП

Среда – 17 май	Четверг – 18 май	Пятница – 19 май	Суббота – 20 май
ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ
+8⁰...+7⁰ +8⁰...+7⁰	-1⁰...-2⁰ +8⁰...+9⁰	0...-2⁰ +10⁰...+14⁰	+2⁰...+1⁰ +15⁰...+16⁰
Пулуттығ, улуғ нимес наңмыр, чил	*Арали пулуттығ, иртен айас, чил*	*Айас*	*Арали пулуттығ, иртен айас, чил*

ШИРА

Среда – 17 май	Четверг – 18 май	Пятница – 19 май	Суббота – 20 май
ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ	ХАРААЗЫН КҮНӦРТЕ
+7⁰...+7⁰ +8⁰...0	-2⁰...0 +3⁰...+4⁰	-1⁰...+1⁰ +8⁰...+11⁰	+4⁰...+7⁰ +12⁰...+10⁰
Пулуттығ, наңмыр, чил	*Пулуттығ, улуғ нимес наңмыр, чил*	*Күнӧрте айас, чил*	*Пулуттығ, чил*

ХАБАР
Известия

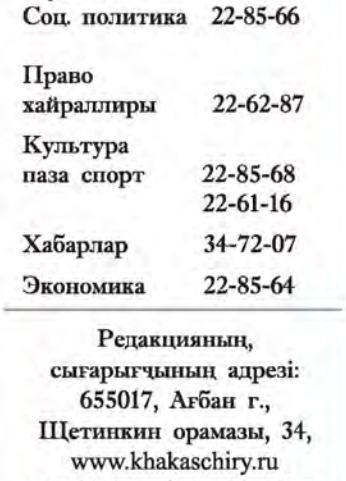

Тӧстегчілер:
Хакас Республика Правительствозы,
Ӧӧркі Чӧбі
Сығарығчы:
ХР АУ «Хабар» газетаның редакциязы»

Ӧӧн редактор
Радион Дмитриевич СУНЧУГАШЕВ

Телефоннар:

Приемнай	22-22-97
Ӧӧн редактор орынчызы	22-21-47
Секретариат	22-63-69
Бухгалтерия	22-27-49
Ӱгредіг паза наука	22-85-67 34-72-04
Соц. политика	22-85-66
Право хайраллиры	22-62-87
Культура паза спорт	22-85-68 22-61-16
Хабарлар	34-72-07
Экономика	22-85-64

Редакцияның, сығарығчының адрезі:
655017, Ағбан г., Щетинкин орамазы, 34,
www.khakaschiry.ru
e-mail: stranahabar@mail.ru

Газета неделяда ӱс хати сыхча: вторникте, средада, пятницада

Газетаны Хакас Республикадағы Россвязьохранкультураның управлениези пічікке 13 августта 2008 чылда кирген.
Пічікке кирген номері ПИ №ТУ 19 - 00005

График хоостыра номер тимге сығарға кирек 18.00 часта
Номер тимге сыххан 16 майда 17.30 часта

Номер редакторы Оксана Челтыгмашева

Газета «Типография «Хакасия» ОАО-да сығарылған.
655017, Ағбан г., Щетинкин орамазы, 32
Индекс 52261
Заказ
Тираж 2040
Садылчатхан паазы пос

Газета 1927 чылда 1 июньда тӧстелген.
1927-1959 чылларда «Хызыл аал» адалған.
1959-1991 чылларда «Ленин чолы» адалған.
1977 чылда «Знак Почета» орденнең сыйыхтатхан.
1991-2008 чылларда «Хакас чирі» адалған.